

УДК 378.4 «1804»

ВОЛОДИМИР МОКЛЯК

(Полтава)

АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ В СТАТУТІ 1804 Р.

Доведено, що автономія та академічні свободи вищого навчального закладу як внутрішній принцип організації їх діяльності існували з часу утворення вишів (XII ст.). Описано історію становлення вищої освіти в Російській імперії на межі XVIII – XIX ст. Показано, що університетський статут 1804 р. досить широко визначав рівень автономії університетів. Розглянуто діяльність Харківського імператорського університету за часів дії статуту 1804 р.

Ключові слова: автономія вищого навчального закладу, академічні свободи, університет, університетський статут 1804 р., Харківський імператорський університет.

З початку виникнення європейських університетів (XII ст.) цікавою для історико-педагогічних досліджень є їх автономія, а також академічні свободи як внутрішній принцип організації діяльності [7]. Учені визначають університет як вищий навчальний заклад, який, маючи на меті *вільне викладання* та розвиток усіх галузей науки (*universitas litterarum*), незалежно від їх практичного застосування, користується разом із тим, під контролем влади, *широким самоуправлінням* (ректор, рада, правління) і надає слухачам широке право у виборі і напрямі своїх наукових занять та приватного життя [13]. Організація університету в різних державах, *рівень їх автономії*, склад факультетів, методи викладання, студентський побут тощо мають свої особливості, визначені місцевими умовами та історичними причинами [13]. Енциклопедичний словник

визначає *автономію* як право, надане об'єднанням, корпораціям керуватися власними нормами і правилами у визначених межах [2]. Сьогодні автономія вищого навчального закладу визначає його стосунки з державою та громадою, якість підготовки випускника та відповідальність за надану освіту.

Новий Закон України «Про вищу освіту» ґрунтується на засадах автономії та академічних свободах. Законом визначено основні поняття (автономія вищого навчального закладу, академічні свободи та ін.), наразі триває процес його імплементації за багатьма напрямками (у тому числі фінансова автономія) [11].

Питанню автономії університетів та вищих навчальних закладів присвячено дослідження вітчизняних та зарубіжних учених. Моделі автономної університетської освіти знаходимо у працях Ю. Габермаса, Г. Г. Гадамера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дерріди, В. Лепеніса, М. Квієка, Д. Г. Ньюмена, Х. Ортегі-і-Гассета, К. Ясперса та ін. [6]. Історико-педагогічні дослідження висвітлюють динаміку розвитку університетської освіти досліджуваного періоду та рівень автономії вищої школи (А. Аврус [1], А. Андреев [14, 15], Т. Васильчук, О. Завальнюк, Л. Зеленська, М. Казьмирчук, Д. Коржов, Н. Коротенко, А. Павко, Поляков [9], С. Посохов [14, 15], С. Черняк та ін.). Проблеми якості вищої освіти та місце вищого навчального закладу в суспільстві розкриті у працях таких учених, як В. Бакіров, Л. Герасіна [4], М. Дудка [5], Л. Одерій та ін. Проте комплексного дослідження автономії університетів України в статуті 1804 р. немає, це потребує спеціального наукового дослідження та узагальнення.

Метою статті є аналіз історичних, педагогічних та інших джерел і обґрунтування на їх основі рівня автономії університетів у статуті 1804 р.

Дослідник історії університетів Російської імперії Анатолій Ілліч Аврус стверджує, що вони зародилися у XVIII ст. з заснуванням 28 січня 1724 р. Академії наук з університетом і гімназією у м. Санкт-Петербург. Значна роль Академічного університету, як він був потім названий, по-перше, в тому, що це був перший російський університет, він поклав початок університетській освіті в Росії; по-друге, зі стін його вийшло чимало великих учених і майбутніх професорів Московського університету, тобто були закладені основи вітчизняної науки, доведено, що «может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов российская земля рождать» [1, с. 10]; по-третє, досвід Академічного університету, як позитивний, так і негативний, був врахований при створенні інших російських університетів, насамперед Московського; по-четверте, в АУ почали формуватися багато рис російської університетської системи: світський характер, відсутність богословського факультету, широке станове представництво студентства, зв'язок освіти з науковими дослідженнями тощо, і, нарешті, АУ створив у Петербурзі передумови подальшого розвитку вищої освіти, які реалізувалися відкриттям у 1819 р. Петербурзького університету [1].

Другий російський університет – Московський – було засновано 12 січня 1755 р. В університетському статуті, який діяв до 1804 р., було визначено основні параметри життя університету: наявність трьох факультетів (юридичного, медичного, філософського), створення двох гімназій, існування університетського суду, непідсудність професорів, службовців та студентів іншій владі, пряме підпорядкування університету Сенату. Навчання тривало 3 роки. Керував університетом директор, також університет мав двох кураторів, які були впливовими державними діячами та представляли інтереси університету перед імператором. Незважаючи на певні права, які мав університет,

професори вважали, що цього недостатньо і в 1765 р. підняли питання про виборність проректора з-поміж науковців та про передачу професорській конференції можливості запрошувати нових професорів тощо [1].

Відкриття Академічного, а потім і Московського університетів відбулося завдяки упровадженню в життя принципу всезагальності вищої освіти, ухваленого за часів правління Катерини II [10]. Система освіти передбачала такі типи навчальних закладів: початкові училища, гімназії, університети. Проте навчальні заклади не мали єдиної структури та не вписувалися в єдину систему, що вимагало уніфікації вимог в освітній сфері. Автор позитивно характеризує експеримент, який полягав у тому, що при Академії наук було організовано університет та гімназію, оскільки вони є взаємозалежними і не можуть обійтися один без одного [1].

Перед наступним статутом, який було прийнято у 1804 р., відбулися реформи, нормативні рамки яких було визначено законодавчими документами, підписаними імператором Олександром I. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти, яке взяло під своє керівництво систему освітніх закладів, діяльність яких регламентувалася прийнятими 24 січня 1803 р. «Предварительными правилами народного просвещения». Університети в той час стали осередками навчальних округів, на які була поділена вся територія Російської імперії, і визначали всю навчальну, наукову, дослідницьку та видавничу діяльність в окрузі [14, с. 171–173]. Відзначаємо доступність у реформах, проведених на початку XIX ст., та «Планом учреждения в России университетов» (1787 р.). Наприкінці XVIII ст. синонімами стають «наукова освіта» та «моральне виховання», – ідеалом випускника вищого навчального закладу Російської імперії стає освічена людина і громадянин [10, с. 10].

5 листопада 1804 р. Міністерством народної освіти були затверджені статuti Московського, Харківського та Казанського університетів, а також підписано ще два статuti для університетів на окраїні імперії – у Вільні та Дерпті [1; 14, с. 171–173]. Відповідно до нового статуту університети отримали не тільки чітку регламентацію своєї діяльності з боку держави, одним із результатів реформи стало «предоставление российским университетам широкого набора привилегий, сравнимых с традиционными, идущими со Средневековья правами европейских учёных корпораций» [14, с. 172].

Прийняті документи відрізнялися лише окремими статтями, тому їх можна вважати загальним статутом російських університетів, за яким університетам надавалася широка автономія та свобода викладання. Статут складався з 16 розділів, у яких розміщувалося 187 параграфів. Розділи стосувалися університету, ректора, професорів та їх посад, ад'юнктів та їх посад, почесних членів, ради університету та зборів, університетської бібліотеки, іспитів та обрання на посади, студентів, інспектора та казенних студентів, правління університету, суду, училищ, типографії та цензури книг [16].

Основні права мала рада університету: вона обирала ректора, інспектора державних студентів, професорів, почесних членів, ад'юнктів; призначала учителів у гімназії та училища свого округу; визначала порядок навчального життя університету та всіх закладів, що йому підпорядковувалися; контролювала діяльність господарських закладів, вважалася вищою інстанцією університетського суду; була науковою організацією, де обговорювалися твори, відкриття, досліди, спостереження та дослідження.

Проте, підкреслюючи наступність «Плана утворення в Росії університетів» (1787 р.) та освітніх реформ початку XIX ст., варто вказати на те, що у «Плані...» ніяким чином не було визначено самоуправління університету. У статуті ж 1804 р. затверджено привілеї вищої школи – власна юрисдикція університету, виборність Радою університету всіх адміністративних посад (ректор, декани), самостійний вибір Радою на кафедри професорів та молодших викладачів, можливість корпорації розпоряджатися бюджетом університету. У той час у всіх європейських університетах уже були такі привілеї, російські в цьому поступі автономії та академічних свобод виявилися останніми.

Майже одночасно з затвердженням статуту, 17 листопада 1804 р. було засновано Харківський імператорський університет (нині – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), один з найстаріших університетів Східної Європи, перший університет на території Центральної, Східної та Південної України. Щодо устрою університетського життя, то, згідно статуту 1804 р., університет був вищою інстанцією в навчальних та судових справах, йому дозволялася власна цензура. Професори могли користуватися всіма рукописами та друкованими книгами. Навчальний заклад мав свою типографію, в якій друкували все, що потрібно для просвіти в окрузі. Харківський університет у перші роки своєї роботи видав ряд друкованих праць, багато з них були написані студентами. Усе, що друкувалося за рекомендацією ради університету, не підлягало цензурі. В університетській бібліотеці могли зберігатися всі друковані та рукописні твори, і дозвіл користуватися ними надавався професорам та ад'юнктам [12, с. 62]. Бібліотекаря обирали з професорів, помічника його з ад'юнктів або магістрів, а бібліотечного писаря – зі студентів. Обмежений доступ студентів до бібліотек університетів спровокує пізніше створення молоддю власне студентських бібліотек.

Отже, університетський статут 1804 р. є наслідком попередніх освітніх реформ, які почалися в Російській імперії у XVIII ст., ідеологом яких була Катерина II. Статут було затверджено після створення Міністерства народної освіти і він став логічним продовженням «Плана утворення в Росії університетів (1787 р.)». Дослідники вважають цей статут нормативним документом, який надав широку автономію та академічні свободи вищим навчальним закладам. Першим університетом на території Центральної, Східної та Південної України, який підпав під дію статуту, був Харківський імператорський університет. Самостійним були вибір ректорів, деканів, наукова робота, видавнича діяльність, бібліотечна справа тощо. Але рівень автономії вищих навчальних закладів у період дії наступних статутів визначався по-різному.

Тому дане дослідження не вичерпує всіх аспектів автономії університетів Східної, Центральної та Південної України упродовж XIX – початку XX століття. Подальшого аналізу потребує розгляд автономії вище названих університетів у статутах 1835, 1863 та 1884 р., а також розвиток автономії українських вищих навчальних закладів за часів СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврус А. И. История российских университетов: курс лекций / А. И. Аврус. – Саратов: ГосУНЦ «Колледж», 1998. – 128 с.
2. Автономия [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: в 86 т. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgauz/>.

3. *Бакіров В. С.* Університет і суспільство: монографія / В. С. Бакіров; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 271 с.
4. *Герасіна Л. М.* Сучасна вища школа в умовах реформації освіти / Л. М. Герасіна. – Харків, 1993. – 152 с.
5. *Дудка Н. И.* Высшая школа Украины: стратегия управления и проблемы реформирования / Н. И. Дудка. – Харьков: Основа, 2002. – 272 с.
6. *Ідея університету: Антологія* / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; Відп. ред. М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
7. *Мокляк В. М.* Обґрунтування поняття «автономія вищого навчального закладу» / В. М. Мокляк // Зб. наук. праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Серія «Педагогічні науки». – Випуск 63. – Полтава, 2015. – С. 132–137.
8. *Одерій Л. П.* Кваліметрія вищої освіти: методологія та інструментарій : монографія / Л. П. Одерій. – К.: МКА, ІЗМН, 1996. – 264 с.
9. *Поляков М. В.* Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К.: Генеза, 2004. – 416 с.
10. *Рождественский С. В.* Университетский вопрос в царствование императрицы Екатерины II и система народного просвещения по уставам 1804 г. / С. В. Рождественский // Вестник Европы, 1904. – Т. IV. – № 7. – С. 5–46.
11. *С. Квіт:* новий закон розширює автономію ВНЗ [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: <http://osvita.ua/vnz/reform/43090/>
12. *Сухомлинов М. И.* Материалы для истории образования в России / М. И. Сухомлинов // Журнал МНП. – 1865. – Ч. 128. – С. 9–172.
13. *Университет* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург: Типография акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. 34А. – С. 751-803.
14. *Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века: [коллектив. моногр.]* / Герман. ист. ин-т в Москве ; под общ. ред. А. Ю. Андреева и С. И. Посохова. – М.: РОССПЭН, 2012. – 671 с.
15. *Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: антология: учеб. пособие для вузов* / Герм. ист. ин-т в Москве, Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразіна; сост.: А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М.: РОССПЭН, 2011. – 527 с.
16. *Университетский Устав (5 ноября 1804)* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://letopis.msu.ru/documents/327>.

ВЛАДИМИР МОКЛЯК

АВТОНОМИЯ УНИВЕРСИТЕТОВ УКРАИНЫ В СТАТУТЕ 1804 Г.

Доказано, что автономия и академические свободы высшего учебного заведения как внутренний принцип организации их деятельности существовали со времени образования высших учебных заведений (XII в.). Описана история становления высшего образования в Российской империи на рубеже XVIII – XIX в. Показано, что университетский устав 1804 г. довольно широко определял уровень автономии университетов. Рассмотрена деятельность Харьковского императорского университета во времена действия устава 1804 г.

Ключевые слова: автономия высшего учебного заведения, академические свободы, университет, университетский устав 1804 г., Харьковский императорский университет.

VOLODYMYR MOKLIAK

THE AUTONOMY OF UNIVERSITIES OF UKRAINE IN THE STATUTE OF 1804

From the beginning of emergence of the European universities (XII centuries) their autonomy and also the academic freedoms as the internal principle of the organization of

activity are interesting to historical and pedagogical researches. Scientists define university as a higher educational institution which, aiming at free teaching and development of all areas of science (*universitas litterarum*), irrespective of their practical use, uses at the same time, under control of the power, broad self-government (the rector, council, board) and grants to listeners the broad right in a choice and the direction of the scientific occupations and private life. The organization of university in different states, the level of their autonomy, structure of faculties, teaching methods, student's life and so on have the features determined by local conditions and the historical reasons. The encyclopedic dictionary defines the autonomy as the law granted by association to corporations to be guided by own norms and rules in certain limits. Today the autonomy of a higher educational institution defines its relations with the state and society, quality of training of the graduate and responsibility for the provided education.

The new Law of Ukraine «About the higher education» is based on the principles of the autonomy and the academic freedoms. The basic concepts are definite by the law (an autonomy of a higher educational institution, the academic freedoms but other), the process of its implementation in many directions is lasting now (including financial autonomy).

Before the charter which was adopted in 1804, the reforms took place the standard framework of which was defined by the legislative documents signed by the emperor Alexander I. In 1802 the Ministry of national education was created. It took system of educational institutions to their own control. The activity of last one was regulated by «Preliminary rules of national education» accepted on January 24, 1803. At that time Universities became cells of educational districts into which all territory of the Russian empire was divided, and defined all educational, scientific, research and publishing at the district. We note the sequence in the reforms which are carried out at the beginning of XIX century and by «The plan of establishment in Russia of universities» (1787). At the end of the XVIII century «scientific education» and «moral education» become synonyms, – the educated person and the citizen becomes an ideal of the graduate of a higher educational institution of the Russian empire.

On November 5, 1804 the charters of Moscow, Kharkov and Kazan universities were approved by the Ministry of national education, and also two charters for universities on the suburb of the empire were signed – in Vilno and Derpt.

Council of university had basic rights: it elected the rector, the inspector of the state students, professors, honorary members, graduateds in a military academy; appointed teachers in gymnasiums and schools of the district; defined an order of educational life of university and all institutions that submitted to it; controlled activity of economic institutions, was considered as the highest authority of university court; was the scientific organization where works, experiences, supervision and researches were discussed.

Almost along with the adoption of the charter, on November 17, 1804 the Kharkiv Imperial University (now – Karazin Kharkiv National University), one of the oldest universities of Eastern Europe, the first university in the territory of the Central, East and the Southern Ukraine was founded. According to the charter in 1804, the university was the highest authority in educational and lawsuits, own censorship was allowed to it. Professors could use all manuscripts and printing books. The educational institution had the printing house in which printed everything that was necessary for enlightenment in the district. The Kharkiv University at the first years of the work gave out a number of printing works, much from them was written by students. Everything that was printed behind the recommendation of council of University wasn't subject to censorship. All printing and hand-written works could be stored in University library, and permission to use them was provided to professors and graduateds in a military academy. The librarian was elected from professors, his assistant – from graduateds in a military academy or masters, and the library clerk – from students. Limited access for students to libraries of universities will provoke the creation by youth the student's libraries later.

So, the university charter of 1804 is a consequence of the previous educational reforms which began in the Russian empire in the XVIII century. The ideologist of it was Ekaterina

II. The charter was approved after creation of the Ministry of national education and it became logical continuation «The plan of establishment in Russia of universities» (in 1787). Researchers consider this charter the normative document which provided a wide autonomy and the academic freedoms to higher educational institutions. The Kharkov Imperial University was the first university in the territory of the Central, East and the Southern Ukraine which fell under action of the charter. The choice of rectors, deans, scientific work, publishing, library science and so on was independent. But the level of autonomy of higher educational institutions during action of the following charters was defined differently.

Keywords: *autonomy of higher educational institutions, academic freedoms, university, university charter of 1804, Imperial University in Kharkov.*

Одержано 5.12.2015, рекомендовано до друку 18.11.2015